

Müzedede Buluşalım: Avrupa Müzelerinde Göçmenlere ve Mültecilere Yönelik Bütünleşme Çalışmaları

Ceren Karadeniz¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.21612/yader.2019.009

Makale Geçmişi

Geliş tarihi 29.10.2018

Kabul 12.12.2018

Anahtar Sözcükler

Göç

Bütünleşme

Kültürel çeşitlilik

Müzecilik

Müze eğitimi

Makale Türü

Derleme Makale

Öz

Göç kavramı, küresel sosyo-kültürel boyutuyla müzeyi kültürlerarası etkileşimin ve çeşitliliğin merkezi haline getirmiş ve çokkültürlü toplumların buluşma noktası olarak belirlemiştir. Göç yoluyla ülke değiştiren kitlelerin kendi değerlerini göç ettikleri ülkelerin geleneksel değerler sistemine, kültürel normlarına ve sosyal kodlarına uyarlamak durumunda kalmaları ve bu süreçte yeni kültürel çevreye uyum sağlamayı bütünüyle reddetmeleri söz konusudur. 2008'in Avrupa'da Kültürlerarası Diyalog Yılı ilan edilmesiyle, göçle büyüyen Avrupa ülkelerinde kültürlerarası diyalogu sağlamak, kültürlerin benzerliklerini ve farklılıklarını farkındalıkla benimsemelerini sağlamak, kültürel çeşitliliği iletişim ve etkileşim aracılığıyla öğrenmelerini, ortak amaçları paylaşmalarını, iş birliğiyle hareket etmelerini ve kültürel platformlarda ortaklıklar kurmalarını kolaylaştırmak için müze projeleri hayata geçirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da ihtiyaç duyulan yeni iş gücünü karşılamak üzere çağrılan, zamanla Avrupa ülkelerine yerleşip bu ülkeleri yurt edinen yabancılar ile siyasi ve sosyo-ekonomik değişimler nedeniyle ülkelerini terk ederek Avrupa'ya sığınan farklı etnik kökenli grupların talebi ev sahibi kültürle bütünleşmek ve bu süreçte siyasi vatandaşlığın ötesinde kültürel ve etnik kimliklerinin, inançlarının ve yaşam biçimlerinin tanınmasıdır. Bütünleşme çalışmalarında müzelerin referans noktası öncelikle eğitim olmuştur. Eğitim müze için, kültürel çeşitliliğin sürdürülebilirliği ve müze, kültürlerarası etkileşimin sağlanması için önemli bir unsurdur. UNESCO Kültürel Çeşitliliği Keşfetmek ve Kültürlerarası Diyalog Raporu'na göre 21. yüzyıl "birlikte yaşamak için birlikte öğrenme" dönemidir. Avrupa müzeleri, birlikte öğrenme döneminde "farklı kültürlere saygı" temasıyla başlattığı eğitim çalışmalarını, Avrupa Birliği'nin ortak sorunu haline gelen mülteci ve göçmenlerin toplumla bütünleşmesine ilişkin çalışmalara doğru yöneltmiştir. Bu çalışmada, müzelerin "toplumla bütünleşme" sürecinde aracılık etme ve politika oluşturma biçimleri çokkültürlü Avrupa ülkelerinde gerçekleştirilen koleksiyon oluşturma, sergileme, tanıtım ve müze eğitimi vb. alanlardaki örneklerle tartışılmaktadır.

1 Dr., Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Türkiye. E-posta: ckaradeniz@ankara.edu.tr
Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5773-8557>

Evaluation of Adaptation Studies Implemented by Creative Drama Activities

Article Info

DOI: 10.21612/yader.2019.009

Article History

Received 29.10.2018

Accepted 12.12.2018

Keywords

Migration

Integration

Cultural diversity

Museology

Museum education

Article Type

Compilation

Abstract

The concept of migration has made the museum the center of intercultural interaction and diversity with its global socio-cultural dimension and has set it as the meeting point of multicultural societies. It is possible that the communities which migrate through the countries have to adapt their values to the traditional, cultural and social codes of host country and they may completely reject the adaptation to the new cultural environments. After the Second World War, groups of different ethnic origins who were called to meet the new labor force needed in Europe and settled there due to political and socio-economic changes, demand to be integrated with cultural and ethnic identities and lifestyles beyond political citizenship. The reference point of the museums was primarily education in the integration studies, Education is an important element for the museum to ensure the sustainability of cultural diversity and the intercultural interaction. According to the UNESCO Cultural Diversity and Intercultural Dialogue Report, the 21st century is the period of learning together to live together. European museums have started their educational activities with the theme of respect for different cultures and directed all the studies towards the integration of refugees and migrants into the society of European Union. In this study, the mediation of the museums is discussed with examples in the fields of collecting, exhibiting, publicity and museum education in multicultural European countries through the process of social integration and the way of policy making of museums.

Giriş

21. yüzyılın ilk çeyreğinde başta göç olmak üzere küresel sosyo-kültürel gelişmeler müzeyi kültürlerarası etkileşimin, çeşitliliğin ve çokkültürlü toplumların buluşma noktası haline getirmiştir. Müzelerin işlevlerinde son yirmi yılda meydana gelen değişimler ve müzelerin yeniden tanımlanan etik kodları, topluma olan sorumluluklarını ve müze çalışmalarını da gündeme yerleştirmiştir. “Yeni müze kuramı”, “eleştirel müze kuramı”, “yeni müzebilim” ve “post modern müze” gibi yeni terimler müzenin “modernist” nitelikleri yıkışı, farklı bir anlamla elit, otoriter, tek yönlü, seçkinci, dışlayıcı ve tutucu müze anlayışını kırmaya yönelik çalışmalar olarak yorumlanmakta ve müzeyi postmodern yaklaşımlara yöneltmektedir. Bu yaklaşım müzeyi kültürlerarası bir platforma da dönüştürmektedir (Sandell, 2012; Lucija vd., 2017). Janet Marstine 2013’de müze etik kodlarında yeni yönleri ve eğilimleri belirlediği çalışmasında etik kodlara üç yeni maddenin eklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Yeni eklenecek kodlardan biri “sosyal sorumluluk”tur. *Sosyal sorumluluk*; müzelerin ve müze uzmanlarının topluma ve bireylere karşı üstlendikleri sosyal sorumluluğu kapsar. Sosyal sorumluluk öncelikle müzeyi izleyici merkezli bir kurum haline getirmeyi gerektirir. Çağdaş müzelerin “koleksiyon odaklı” müzecilik yaklaşım ve uygulamalarının yerini “ziyaretçi odaklı” stratejilere bırakması da bu değişimler arasındadır (Sandell ve Janes, 2007, s.14).

Sandell (2007) müzelerin toplum hayatının önemli bir unsuru olduğunu, son yıllarda müzelerin rollerinde, amaçlarında ve karşı sorumluluklarında önemli değişimler yaşandığını; müzelerin başta eğitim işlevi olmak üzere, diğer işlevleri aracılığıyla izleyicilerin gereksinmelerine yöneldiklerini belirtmektedir. Bu yönelimler müzelerin özellikle daha adil ve eşitlikçi bir toplum oluşturmaya katkı sağlama sorumluluklarını da gündeme getirirken bunu gerçekleştirmek için müzelere sadece yerel değil, ulusal ve evrensel sorunlarla da yakından ilgilenme sorumluluğu yükler. Çağın önemli evrensel sorunlarından biri göçtür. Her dönemde bu kavram güncelliğini korumasına karşın, kavramın müzelerde ele alınması son yirmi yılda olanaklı olmuştur.

Yöntem

Araştırma Modeli

Müzelerin “toplumla bütünleşme” sürecinde aracılık etme ve politika oluşturma biçimlerini çokkültürlü Avrupa ülkelerinde gerçekleştirilen koleksiyon oluşturma, sergileme, tanıtım ve müze eğitimi vb. alanlardaki örneklerle tartışmayı amaçlayan bu çalışma betimsel tarama modelinde hazırlanmıştır. Veriler doküman inceleme tekniğiyle toplanmıştır. Nitel araştırmada doğrudan gözlem ve görüşmenin olanaklı olmadığı durumlarda veya araştırmanın geçerliğini arttırmak amacıyla, çalışılan araştırma problemiyle ilişkili yazılı ve görsel materyal ve malzemeler de araştırmaya dahil edilebilir. Doküman incelemesinde temel amaç, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analiz edilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

Çalışma Grubu

Çalışma grubu Almanya ve Avusturya’da bulunan Pergamon Müzesi, Berlin Kent Müzesi, Alman Tarih Müzesi, İslam Sanatları Müzesi, Bizans Sanatı Müzesi, Avusturya Bilim Merkezleri Birliği ve Alman Müzesi’nden oluşmaktadır. Çalışma grubunun seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, belirli, sınırlayıcı ve ulaşılması güç özelliklere sahip

bireyler üzerinde yapılması uygun olan bir örnekleme tekniğidir. Burada amaç, ilgili özelliklere sahip bireylere ulaşabilmektir (Erkuş, 2009, s.98). Amaçlı örnekleme, çalışmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır. Belli ölçütleri karşılayan veya belli özelliklere sahip olan bir veya daha fazla özel durumda çalışılmak istenildiğinde tercih edilir (Büyüköztürk vd. 2010). Amaçlı örnekleme ile saptanan çalışma grubunu oluşturan müzeler “toplumla bütünleşme” sürecinde aracılık etme ve politika oluşturma bağlamında araştırmanın amacıyla ilişkili kaynakları sağlamaktadır.

Veri Toplama Araçları

Çalışma grubuna ilişkin var olan kayıt ve belgeler, araştırma amacına uygun biçimde incelenerek belgesel tarama yöntemiyle toplanmıştır. Veri toplama araçları olarak çalışma grubuna ilişkin haftalık ve yıllık raporlar, internet sitesi bilgileri, yazışmalar, istatistikler, resimler ve video kayıtları incelenmiştir.

Verilerin Analizi

Çalışmada kullanılacak veri seti oluşturulduktan sonra tam bir veri analizine tabi tutulmuştur. Çalışma grubuna ilişkin haftalık ve yıllık raporlar, internet sitesi bilgileri, yazışmalar, istatistikler, resimler ve video kayıtları tam veri analizi ile incelendikten sonra derleme çalışma oluşturulmuştur.

Bulgular ve Yorum

Göç Kavramı ve Müze

Uluslararası göç, gittikçe birbirine bağlı bir dünyada günlük hayatı derinden etkileyen çok çeşitli ekonomik, sosyal ve güvenlik unsurlarına değinen karmaşık bir olgudur. Göç, aynı zamanda her kesimden insanı içeren, çok çeşitli hareketleri ve durumları kapsayan bir kavramdır. Göç, jeopolitik, ticari ve kültürel alışveriş ile iç içedir ve ülkelerin, işletmelerin ve toplulukların fayda sağlaması için fırsatlar sunmaktadır. Göç, hem anavatanlarda hem de göç edilen ülkelerde insanların yaşamlarını iyileştirmeye yardımcı olduğu ve dünya çapında milyonlarca insanın yurtdışında güvenli ve anlamlı yaşamlar kurma fırsatları sunduğu gibi küresel acıların da kaynağı haline gelmiştir. Son yıllarda savaş, çatışma, çevresel bozulmalar ve değişimlerden kaynaklanan göç hareketleri insan güvenliğinin büyük ölçüde yok oluşuna neden olmuştur. Uluslararası göçün çoğu yasal olarak gerçekleşirken, göçmenler için en büyük güvensizlikler ve göç ile ilgili kamusal kaygıların çoğu yasal olmayan göçle baş göstermiş, dünyayı derinden etkileyen mülteci krizlerine de kaynaklık etmiştir (World Migration Report, 2017, s. 1-2). Göç, boyutu, biçimi ve nedenleri ne olursa olsun, her tür insan hareketini içeren bir nüfus hareketi olarak kabul edilmektedir. Göçün günümüz kentlerini demografik, sosyo-politik ve kültürel bağlamda hızla şekillendiren en önemli olgulardan biri olması, konunun öncelikle kent müzeleri tarafından ele alınmasını sağlamış, daha sonra bu tema çerçevesinde açılan “göç müzeleri” ile konu derinlemesine işlenmiştir. Bu örneklerle birlikte göç bir tema olarak bazı dinsel gruplara ve nüfuslara adanan müzeler tarafından zorunlu göç ve savaş kavramlarıyla birlikte ele alınmıştır. Askeri tarih müzeleri, etnografya müzeleri, genel müzeler (British Museum gibi) ve çocuk müzeleri de göç kavramına çağdaş müzecilik yaklaşımları bağlamında müze sergilerinde ve etkinliklerinde yer vermişlerdir. Whitehead vd. (2012); Castle ve Miller (1993)’e göre, antropolojik, etnografik ya da sosyolojik yaklaşımı benimseyen göç çalışmalarında ortaya çıkan başlıca konular göç müzelerini

çeşitli alt türlere ayrılmayı gerekli kılmıştır. Göçe yönelik müzelerin genel olarak göç olgusunu veya özel olarak göç olayını konu edinen müzeler oldukları dikkat çekmektedir. Geniş bir müzeler dizisi (kent müzelerinin yanı sıra semt müzeleri, açık hava müzeleri, ulaşım müzeleri, ulusal müzeler, Yahudi tarihi müzeleri, halkbilimi müzeleri, ekomüzeler vb.) sürekli sergilerinde ve sunumlarında göçün çeşitli yönlerini yansıtmaktadır.

İnsani ve kültürel göç sorunu Avrupa ülkelerinin birkaç yüzyıldır oluşumunun merkezinde yer almaktadır. Bu, Avrupa ülkelerinin sınırlarını coğrafi, ekonomik, bilimsel, dilsel, dinsel, kültürel olarak biçimlendiren, etkileyen ve hatta aşan bir durumdur. Müzelerin göçten ve küreselleşmeden etkilenerek göçmenlerin ve mültecilerin durumlarını ele almaları, göç mirasını görünür hale getirmeleri ve göçle birlikte değişen kent yaşamını gündeme getirmeleri çeyrek yüzyılda hız kazanmıştır. Torch (2010), müzelerin göç belleği, göç mirası ve göçle oluşan bellek ile ilgili çalışabilecek en uygun kurumlar arasında yer aldığını; ortak kültürel belleğin ulaşılabilir merkezlerine dönüştüklerini vurgulamaktadır. Müzelerin iletişime odaklanarak geniş toplumla ve aynı zamanda tanımlanmış hedef gruplarla (göçmenler, mülteciler, öğrenciler, farklı ülkelere çalışmak üzere göçenler) ve bireysel izleyicilerle aktif bir diyaloga açılmış olmaları, kültürlerarası diyalogu geliştirme çabaları ve çağdaş işlevlerini de yerine getirmelerinin gerekliliğidir.

Kültürel farklılıklardan kaynaklanan uyum sorunları, iletişim engelleri ve bu engelleri aşma yolları, Avrupa toplumu başta olmak üzere pek çok toplumun öncelikli konulardır (Aksoy, 2012). Bu sorunları aşmak amacıyla uluslararası örgütlerin ve farklı kurum ve kuruluşların kültürlerarası etkileşim ve diyalogu önceleyen çeşitli girişimleri söz konusudur. UNESCO tarafından 2009'da yayımlanan Kültürel Çeşitlilik ve Kültürlerarası Diyalog Raporu (2009), göç olgusuyla da yakından ilişkili olan kültürel çeşitlilik ve çokkültürlülük kavramlarını gündeme taşımıştır. Kişilerin kültürel hak ve özgürlüklerini gözeten rapor, kültürlerarası diyalogun sağlanmasında etkileşimin önemini vurgulamaktadır. Çoğu toplumda göçle birlikte kültürel çeşitliliğin ve çokkültürlülüğün meydana getirdiği hoşgörüsüzlük ve kültürel farklılıklara saygısızlık gibi durumlar sıkça gözlenmiştir. Bu duruma karşı kimlik, anı, çeşitlilik ve gelecek kavramları üzerinden nesnelere yorumlayan; farklılıklara değil benzerliklere ve ortak kültüre vurgu yapan bir kaynaştırma ortamı olarak müzenin rolü ve sorumlulukları sıkça sorgulanmaktadır.

Goodnow (2009:43)'a göre, Avrupa'daki müzeler göçe ilişkin sergileri beş farklı biçimde izleyiciyle buluşturmaktadır. Bunlar, "güçlendirilmiş anlatılar, kapalı gruplardaki çeşitliliğe ilişkin sergiler, ırkçı tarihe ilişkin sınavların sorgulandığı sergiler, haklara ve demokrasiye odaklanan sergiler ve uluslararası ile değişimi vurgulayan sergiler" dir. Güçlendirilmiş anlatılar, azınlıktaki kültürlerin gündelik yaşamına, sanatına ve dini inançlarına ilişkin dinamiklerin yeni kültürel sunumlar biçiminde birleştirici unsur olarak ele alındığı sergilerdir. Bu sergilerde yansıtılan en önemli sorun göçmenlerin toplumla bütünleşmeye direnmeleridir. Kapalı gruplardaki çeşitliliğe ilişkin sergiler, tek bir grubun folklorik sunumundan ziyade grup içindeki bütün farklılıklarını ifade eden sergiler olarak tasarlanmaktadır. ırkçı tarihe ilişkin sınavların sorgulandığı sergiler ise Avrupa müzelerinde farklı etnik gruplara tarihin farklı dönemlerinde yapılan soykırım benzeri ırkçı saldırıları konu almaktadır.

Henrich (2011) ve Szekeres (2007), göç konusunda sergiler ve etkinlikler hazırlayan müzelerin göçmenlerin toplumda görünür hale gelmelerini sağladığını; kendi kökenlerinin ve kültürlerinin çeşitliliğini gözler önüne sermelerini amaçladığını belirtmektedir. Göç olgusuna odaklanan müzeler göçmen toplulukların kendilerini ev sahibi toplumun ayrılmaz bir parçası olarak hissetmelerini

sağlayan aidiyet duygusunu teşvik ederler ve aynı zamanda göçe yol açan olaylara farkındalığı artırarak göçmen topluluğa ilişkin empati geliştirilmesine katkı sağlarlar. Bunu gerçekleştirmek için başvurdukları en önemli müze işlevi ise eğitimidir. Larsen vd. (2017), müzeleri birer yaygın öğrenme ortamı olarak tanımlamış ve okul – müze iş birliği sağlandığında müzelerin okuldaki eğitimi pekiştiren, daha etkili hale getiren ve öğrenmeyi sağlayan kurumlar olduğunu vurgulamışlardır. Kratz ve Merritt (2011) de müzelerin yeni eğitim bakış açılarındaki önemli bir rol oynamaları gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla müzelerin, yirmi birinci yüzyıl becerilerinin öğretilmesinde model olabileceklerine parmak basmaktadırlar. Yalnızca sergilerin edilgen bir şekilde gösterildiği yerler olmanın ötesinde müzeler, öğrenenlerin bilgiyi sentezlemeyi, yaratmayı ve bilgide değişiklik yapmayı öğrenmelerine olanak sağlayarak eleştirel düşünce becerilerini geliştirebilecekleri bir yer olma ve empati geliştirme potansiyeline sahiptir. Avrupa müzeleri, müzede entegrasyon programlarında hem göçmen/ mülteci toplulukların hem de ev sahibi toplumun birlikte ve birbirinden öğrenmesini olanaklı kılacak projelerle müzelerin demokratikleşme ve uyum sağlama ortamları olarak nasıl kullanılacaklarının yöntemlerini aramaktadır.

Multaka Projesi

Avrupa'daki müzelerin mülteci ve göçmenlerin entegrasyonu için geliştirdikleri en önemli projelerin başında *Multaka* gelmektedir. Arapça "buluşma noktası olarak müzeler" anlamına gelen Multaka'nın amacı mültecilerin Berlin'deki müzelerde rehber olarak istihdam edilmelerini sağlamaktır. Bu süreçte Suriye ve Irak kökenli mültecilerin Berlin, Berlin müzeleri, insan ilişkileri, Almanca, tarih, arkeoloji, sanat tarihi ve Ön Asya tarihi gibi alanlarda temel düzeyde eğitim almaları ve müze nesnelere ayrıntılı olarak öğrenmeleri hedeflenmiştir. 2015 yılı Aralık ayında Berlin İslam Sanatları Müzesi tarafından başlatılan ve diğer üç müzeyle birlikte yürütülen Multaka, başlangıçta 25 rehberin kendi anadillerinde (Arapça) Suriye ve Irak kökenli izleyicilere müzeyi tanıtmalarından ibarettir. Projeye katılan dört müze (Saatliche Müzesi, İslam Sanatları Müzesi, Alman Tarih Müzesi ve Bizans Sanatları Müzesi) Antik Çağ, Bizans, İslam, Orta Doğu ve Alman tarihini kapsamaktadır. Böylece, menşee ülkelerinin kültürel mirasını yeni ev sahibi ülkenin tarihi ile birleştirmektedirler.

Proje kapsamında rehberler ve izleyiciler kişisel geçmişlerini yansıtacak nesnelere müze koleksiyonundan seçerek ve kişisel geçmişlerine ışık tutan nesnelere bakarak diğer izleyicilerle birlikte çeşitli sorular ortaya çıkarmışlardır. Bununla birlikte dil engeline takılmadan serbest diyalog ve tartışma ortamında etkileşim gerçekleştirmişlerdir. "Multaka: Buluşma Noktası Olarak Müze-Berlin Müzelerinde Rehber olarak Mülteciler", çeşitli kültürel ve tarihsel deneyimlerin değişimini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Multaka, farklı kültürel kurumların iş birliği içinde çalışarak aktif kültürel katılımı amaçlamaktadır. 2016 yılında Alman müze izleyicilerinin ilgisini karşılamak için Multaka dört müzede 18 kültürlerarası çalıştay düzenlemiştir. Projeye ilgi gösteren medya kuruluşları sayesinde proje tanıtılmış, iki ödül kazanmış ve üçüncüye ise aday gösterilmiştir.

Pergamon Müzesi içindeki İslam Sanatları Müzesi, her yıl ortalama yüz bin kişi tarafından ziyaret edilmekte olan Berlin'in gözde müzelerinden biridir. Müze, Geç Antik dönemden 17. yüzyıla kadar olan dönemi ve İslam Kültüründeki değişimi uzmanlığı doğrultusunda incelemek, sergilemek ve araştırmaktadır. Müze, Multaka projesine başlamadan önce Suriye Mirası Arşiv Projesi üzerinde çalışmaya başlamıştır. Müze bu projede Suriye'nin kültür mirasının belgelenmesinde Suriyeli uzmanlarla birlikte çalışmaktadır. Suriye Mirası Arşiv Projesi'ne katılanlar farklı mesleki deneyimlere sahiptir (mühendisler, mimarlar, sanatçılar ve avukatlar, profesyonel rehberler, arkeologlar ve konservatörler).

Projenin en güçlü yönü, müzede güçlü bir katılım ağı sağlaması ve dinamik bir sürece dayanmasıdır. Birçok Suriyeli göç öncesi meslek yaşamlarında takım çalışmasını tecrübe etmediklerinden, müze ekibinin takımla çalışma becerileri üzerine zamana ve olumlu bir sosyal bağlılığa ihtiyacı olmuştur. Proje süresince müze sosyal medya ile yakından ilgilenmiş ve takımlar oluşturarak toplantılar organize etmiştir. Bu projede kültür kurumu olarak yer alan müzeler iki kültürel sürece odaklanmıştır: “bağlantılılık ve değişim”. Müzeler öncelikle bu süreci işletilebilmek amacıyla açık ve bağlantılı kültürel imgeler (çok kültürlü, dinler arası, bağlantılar arası) iletişim biçimleri geliştirmeye çalışmıştır. Kapsayıcı müzecilik çerçevesinde projeye katılan müzeler kendi koleksiyonlarını ayrıntılı olarak değerlendirmiş ve nesnelere hareketle yapılacak vurguları belirlemiştir. Proje ortaklarından Bizans Sanatları Müzesi’nde ise Orta Doğu’nun etnik ve kültürel çeşitliliği özgün nesnelere temsil edilmiştir. Örneğin Alman Tarih Müzesi benzer nesnelere sahip olduğu için göçmenlere ve mültecilere yeni evlerine uyum sürecinde kültürel deneyimler kazandırmaya başlamıştır. Bununla birlikte Iraklı ve Suriyeli rehberler de bu müzeyi çalışma alanı olarak seçmişlerdir. Almanya’daki Multaka Projesi’nin başarısı, aynı içeriğin Oxford Pitt Rivers Müzesi ve Bilim Tarihi Müzesi tarafından Eylül 2019’a kadar sürdürülecek Multaka-Oxford isimli benzer bir projeye dönüştürülmesini de sağlamıştır. Bu ortaklıklar müzelerin menşe ülkeler ile ev sahibi ülkeler arasında bağlantı kurmalarını sağlamaktadır. Projeye katılan dört müze de aşağıdaki temel kavramlar çevresinde sergi ve etkinlikler geliştirmiştir:

1. Göç
2. Paylaşılan miras
3. Benzer tarihi geçmiş
4. Temas noktaları
5. Kimlik

Göç: Müzelerdeki hiçbir nesne göç olmaksızın var olmaz. Her nesne, bölgelerarası bağlantı ve göçün bir ifadesi ve bir çıktısıdır: Teknikler, düşünceler, örüntüler, moda ve fikir değişimi gibi. Her biri anlatının temeli ve çıktısıdır.

Paylaşılan miras: Uluslararası kültürel mirasın temeli Orta Doğu’dur. Orta Doğu’nun insanlık tarihine armağanı çoktur: bilim, felsefe, sanat, kâğıt, satranç oyunu, modern gitarın atası olarak ud vb. Orta Doğu etkisi ve kültürel iç içelik Akdeniz’in her iki tarafını da yüzyıllar boyunca biçimlendirmiştir.

Benzer tarihi geçmiş: Müzedeki nesnelere ortak tarihsel deneyimler ve çıktılar hakkında bilgi sağlamaktadır. Kültürler birbirinin aynısı değildir ancak birbirlerine karışmaktadır. Farklı coğrafyalarda insan deneyimine paralel ve bağlı tarihler, ticaret ve savaş (İpek Yolu veya Akdeniz) gibi etkileşimlerin çıktısı; aşk, savaş, yaşam, sosyal düzen vb. belli başlı konulara odaklanabilmektedir.

Temas noktaları: Projeye katılan müzelerin ortak amaçları Almanya, Suriye ve Irak arasındaki tarihi ve kültürel bağlantıları kullanarak izleyiciler için temas noktaları oluşturmaktır. Büyük Carl ve Harun El-Rashid, II. Staufer Frederic ve Sultan Kâmil, II. Wilhelm ve II. Abdülhamid arasındaki etkileşim ve ilişkiler dönemi bu temas noktalarını oluşturmuştur. Avrupa’daki İslam mirası (İspanya ve Balkanlar), 12. ve 13. yüzyılda Akdeniz havzasında oluşan ortak kültür ve sanat, Venedik ve Ortadoğu’daki ticari ilişkiler, Haçlı Seferleri boyunca yaşanan kültür transferi vb. temas noktaları olarak kabul edilmektedir.

Kimlik: Müzede kültürlerarası nesnelere ağından esinlenerek keşfetme deneyimine odaklanan etkinlikler geliştirilmiştir. Bu yolla kültürel öz farkındalık ortaya çıkarılmıştır. Geçmişten gelen nesnelere kültürü yansıtıcı alanlar olarak işlev görmek ve kolektif kimliklerin müzakere edilmesine izin vermektedir. Irkçılığın her an popüler hale gelebileceği çağımızda aynı zamanda dini fanatizm ve dışlama konusunda yükselen fenomenler göz önünde bulundurulduğunda ortak kimlikleri ve etkileşimi gündeme getirmek projenin ana amaçlarından biridir. Projeye dahil olan rehberler ve onların eşlik ettiği izleyiciler müzelerdeki nesnelere Almanya'ya nasıl getirildiğini sormuşlardır. Proje boyunca buluşma noktası haline gelen müzelerde aynı zamanda arkeoloji, kültür varlıklarının korunması ve sürdürülebilirliğinin yanı sıra nesnelere geri dönüş çağrıları da tartışmaya açılmıştır. Alman müzelerinde kendi kültürleriyle buluşmanın insanları gururlandırması ve kendilerini saygın hissettirmesi amaçlanmıştır.

Weber (2016)'e göre, kişi kendini takdir edilmiş hissediyorsa aynı zamanda kendisini dahil edilmiş ve dışlanmamış hissetmekte ve topluma daha kolay girebilmektedir. Demokrasi, sorumlu vatandaş katılımına dayanmaktadır. Müze toplumun demokratikleşme sürecine izleyicilerin engelsiz biçimde kültürel katılımı kolaylaştırarak ve izleyicileri toplumun aktif bir üyesi olma yolunda teşvik ederek katkı sağlar (McCall ve Gray, 2014). Multaka Projesi'nin bilançosuna bakıldığında, 1000'in üzerinde göçmen ve mültecinin proje kapsamındaki müzeleri ziyaret ederek rehberlik hizmetlerinden faydalandığı, 2016 yılı boyunca müzeler tarafından düzenlenen kültürel atölye çalışmalarına katıldığı, Suriye Miras Arşivi Projesi dahilinde Suriye'nin kültürel mirasını Suriyeli uzmanlarla birlikte arşivleme çalışmalarının başlatıldığı, projenin Suriye toplumundan düşük sosyo ekonomik düzeyden bireyleri, mühendisleri, mimarları, öğretmenleri, arkeologları ve koruma uzmanlarını bir araya getirdiği ve proje sonunda eğitim alan rehberlerin Müzenin Dostları Fonu tarafından müzede istihdam edildikleri görülmektedir.

Bilgi Odaları Projesi

Avusturya'daki Bilim Merkezleri Birliği Ağı "Bilgi Odaları" isimli en az Multaka kadar etkili bir proje geliştirmişlerdir. Ağ, bilim katılım faaliyetlerinin değerinin eğitimin çok ötesine geçtiğine inanmaktadır. Nihayetinde bilimsel etkinlikler sosyal içerme için bir araç görevi görerek insanları bağlayabilir ve harekete geçirebilir. Dolayısıyla proje kapsamında mültecilerle çalışırken şu stratejileri geliştirmişlerdir:

1. Neredelse oraya git.
2. Güven inşa et.
3. Onlarla birlikte çalış.

Neredelse oraya git: Mülteciler kendilerine serbest zaman etkinlikleri aramazlar, onların yeni hayatlarına alışma ve bu hayatı yönetme gibi daha önemli işleri vardır. Ancak bilim merkezleri onlara evlerine yakın anlamlı etkinlikler sunarak topluma entegre olma süreçlerine yardımcı olabilir. Bilgi Odaları projesiyle, Viyana'nın çeşitli bölgelerindeki boş dükkanlar geçici olarak mini bilim merkezlerine dönüştürülmüştür. Bu merkezlerde göçmenlere ve mültecilere ücretsiz giriş sağlanmıştır. Yerel topluluk inisiyatifleriyle iş birliği yapılarak bu insanlara kolayca ulaşmak hedeflenmiştir. Bölgede yaşayan göçmen ve mültecilerin merak içinde odalara girmeleri ve dokun-yap sergilerini ve etkinlikleri deneyimlemeleri sağlanmıştır. Katılımcılar çok kültürlü ve çok dilli anlatı ekibiyle birlikte etkinliklere katılmışlardır. Odalar çoğunlukla Suriye, Afganistan ve Irak'tan gelen mülteci gruplarına hizmet vermektedir.

Güven inşa et: Avusturya'daki pek çok kültür kurumu ve sivil toplum örgütü mültecilerle iş birliğine gitme konusunda hem isteklidir hem de tereddüt yaşamaktadır. Bir grup Viyana müzesi ile mülteci/ göçmen gruplarının temsilcileri ve onları destekleyen sivil toplum örgütleri arasında düzenli bir değişim ve iş birliği ağı oluşturulmuştur. Bu ağ oluşturulurken karşılıklı güven inşa etmek önemlidir ve zaman içinde toplumun her kademesinde iş birliği çalışmaları hızla yayılmıştır (Bilim odalarında açılan Almanca dil kursları gibi).

Onlarla birlikte çalış: Mültecilerin ihtiyaçlarını ve yaşadıkları zorlukları anlamaya yönelik çalışmalar, bu grubun kendi içinde farklılıklar bulundurduğunu ortaya çıkarmıştır. Ağ, proje kapsamında mültecileri daha iyi tanıyabilmek amacıyla mülteci bilim insanlarıyla bir dizi “yürüyüş-görüşme” başlatmış; samimi ve ilgi çekici konuşma platformları oluşturmuştur. Konuşma seansları bu bireylerin toplumu nasıl zenginleştirdiğini ortaya koymuştur.

Sınırsız Bilim Projesi

Almanya'nın Münih kentindeki Alman Müzesi, ayda iki kez mülteci gruplar için ücretsiz ve çok yönlü rehberli turlar sunmaktadır. Kültürlerarası iletişim konusunda eğitim almış tur rehberleri eşliğinde sürdürülen etkinliklerde üç farklı sergi turu yer almıştır; astronomi, kâğıt ve müzik aletleri. Turlarda bu üç temada çeşitli nesnelere anlatılmakta ancak anlatımlar yapılırken sade bir dil benimsenmekte ve Almanca sözcükler kullanılmaktadır. Sergilerde görseller önemlidir ve içeriğin en az Almanca dil becerisine sahip insanlar tarafından bile anlaşılmasının kolay olmasına özen gösterilmiştir. Bu program Müzenin Dostları Fonu tarafından finanse edilmiştir.

Multaka, Buluşma Noktası, Bilgi Odaları ve Sınırsız Bilim gibi projeler mültecilerin ev sahibi ülkelere uyum sağlama süreçlerini kolaylaştırmayı amaçlayan girişimlerdir. Müzenin şüphesiz göçmenlerin ve mültecilerin yaşantılarına vurgu yapma süreçlerinde çağdaş sanatın üretimlerine yer vermeleri ya da bu üretimleri yakından izlemeleri önemlidir. Çinli sanatçı Ai Weiwei 2017 yılında Danimarka'daki Kunsthall Charlottenborg Müzesi'ne Birleşmiş Milletler Uluslararası Mülteci Günü'nde (20 Haziran 2017) “Soleil Levant (Gün Doğumu)” isimli bir çalışmasını yerleştirmiştir. Kunsthall Charlottenborg ve Kopenhag için özel olarak üretilen bu çalışmada sanatçı, Kunsthall Charlottenborg'un pencerelerini ve dış cephesini, Midilli Adası'na gelen mültecilerden topladığı 3500'den fazla can yeleği ile donatmıştır. Bu yerleştirme ile sanatçı, şu anda Avrupa'da gerçekleşen mülteci krizine odaklanmayı ummuştur. Çalışmanın adı 1870-71 Frank-Prusya savaşının sonunda Le Havre'deki limanı tasvir eden Claude Monet'in 1872'deki *Soleil Levant* adlı resminden esinlenmiştir. Monet'in manzara resmi, vinçleri, vapurları ve endüstrileşmesi ile zamanının politik ve sosyal gerçekliğini yakalamıştır. Ai Weiwei'nin *Soleil Levant*'ı ise mülteci can yelekleri aracılığıyla bugünün politik ve sosyal gerçekliğine dikkat çekmektedir.

Suriyeli sanatçı Mohamad Hafez'in ABD'deki DePauw Üniversitesi'nde açtığı “Açılmamış Mülteci Bavulları (2017)” isimli multi-medya sergisi, Suriye doğumlu sanatçı ve mimar Mohamad Hafez ile Irak doğumlu yazar ve aktivist Ahmed Badr'ın ortak çalışmasıdır. Hafez, savaşın acısını çeken ve anavatanlarını bu nedenle mülteci olarak terk eden insanların odalarını, evlerini, binalarını ve hatta manzaralarını bir çanta içinde yeniden oluşturmuştur. Sergiye konu olan mülteciler Afganistan, Kongo, Suriye, Irak ve Sudan'dan kaçarak Amerika'da yeni bir yaşam inşa etmek için gelen insanların sesleri ve öyküleriyle doludur. Hikâyeler, kendisi de bir Iraklı mülteci olan Ahmed Badr tarafından toplanmış ve düzenlenmiştir. Sergi boyunca izleyiciler, mülteci bavulu biçiminde

hazırlanmış diorama ve yerleştirmeleri gezerek her biri hakkında kısa ses klipleri dinlemişler ve mülteci hikâyelerini çevrimiçi olarak okuyabilmişlerdir.

2018 yılında Londra’da yine bir göçmen hikâyesini ilgi çekici bir yerleştirmeye ele alan “Londra’ya Evi Getirmek” adlı çalışma Fatoş Üstek’in küratörlüğünde Koreli göçmen sanatçı Do Ho Suh tarafından izleyiciye sunulmuştur. Bu proje, sanatçının kıtalar ve kültürler arasında hareket etme deneyimini kendi yaklaşımıyla ve gerçek hikayesiyle harmanlayarak yansıtmaktadır. Suh, geleneksel bir Kore evini ve hemen önündeki mini bambu bahçesini gökten düşmüş görünümü verecek biçimde işlek bir caddede yer alan köprünün üzerine yerleştirmiştir. Bu mütevazi ev Suh’un bir zamanlar Londra’ya göçmeden önce çocukken yaşadığı evi temsil etmektedir. Yerleştirme, izleyicilere ait olmanın ne anlama geldiğini ve coğrafi konumdan bağımsız olarak ev kavramının bizimle nasıl bir bağı olduğunu da sorgulamaktadır. Bu üç çalışma da göç ve mültecilik kavramlarının sanatçı duyarlılığıyla nasıl ele alındığının çarpıcı örnekleri arasında gösterilebilir.

Momaya (2018), müzelerin göçmenler ve mülteciler için daha etkili ve işe vuruk çalışmaları benzerlerinden hareketle hayata geçirmek için dikkat etmeleri gereken hususları Uluslararası Müzeler Konseyi ICOM aracılığıyla şöyle bildirmiştir:

1. Müzeler ulaşabildikleri kadar çok izleyiciye mültecilerin öyküsünü anlatmalıdır.
2. Müzeler göçün her toplumun yaşayabileceği bir olgu olduğunu örneklerle vurgulamalıdır.
3. Müzeler hikâye anlatırken, topluluklar kadar temalar ve ortaklıklar üzerinde mümkün olduğunca odaklanmalıdır. Öte yandan göçmen ve mültecilerin çarpıcı yaşam öykülerine odaklanmalıdır.
4. Müzeler göçmenler ve mültecilerle birlikte çalışmak için duvarlarının dışına çıkmalıdır.
5. Müzeler mültecileri ve müzenin komşularını bir araya getiren toplantılar, eğitimler vb. sosyal etkinlikler planlamalıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Göç, boyutu, nedenleri ve sonuçları ne olursa olsun, insanların bireysel ya da toplu olarak gerçekleştirdikleri her tür yer değiştirme hareketini içermektedir. Bu hareket; mültecileri, yer değiştiren insanları, ekonomik nedenlerle ülkesinden ayrılanları, eğitim almak amacıyla ülke değiştirenleri, evlilik vb. nedenlerle başka ülkeye göç edenleri içermektedir. Bu hareketin neden olduğu çokkültürlülük Avrupa ülkelerinin son otuz yıldır gündemindedir. Avrupa, birçok antlaşma ve uluslararası deklarasyonda göçü ve çokkültürlülüğü vurgulamış, birlikte yaşayabilirlik yöntemleri geliştirmeye başlamıştır. 1991’de resmi olarak başlatılan Avrupa Miras Günleri’nde ilk kez kültür sektöründe çokkültürlülüğe vurgu yapılarak Avrupa Birliği’nde bir ortak eylem planı yürütme kararı alınmıştır. UNESCO’nun 2005’te kabul ettiği iki uluslararası sözleşmede (UNESCO Kültürel Çeşitlilik Sözleşmesi ve Kültürel İfadelerin Çeşitliliği Sözleşmesi) kültürel çeşitlilik kavramına özenle yer verilmiş ve kültürel çeşitlilik “insanlığın ortak mirası” olarak tanımlanarak “demokrasi, hoşgörü, toplumsal adalet ve karşılıklı saygı”nın desteklenmesi için vurgulanmıştır. Avrupa Miras Günleri ise (European Heritage Days), Avrupalı vatandaşların kültürel çeşitliliğe olan farkındalığını artırmak, Avrupa kültürlerinin zengin mozaiklerinin taktir edilmesini sağlayacak bir iklim yaratmak,

ırkçılık ve yabancı düşmanlığına karşı gelmek, Avrupa’da anlayışa teşvik etmek, kültürel mirasın yeni tehditlere karşı korunması için halkı ve siyasi otoriteleri bilgilendirmek ve karşılaşılan toplumsal, politik ve ekonomik zorluklara karşı Avrupa’yı ses çıkarmaya davet etmek amacıyla yeni proje çağrılarında yer vermektedir.

Avrupa’da UNESCO’nun yukarıda sözü edilen her iki sözleşmesini de tanıtmaya, yaygınlaştırma ve hayata geçirme süreçlerinde müzeler kilit roller oynamaktadır. Çokkültürlü bir ülke olan Amerika Birleşik Devletleri ise müze çeşitliliğini ve hızla artan müze sayısını göz önünde bulundurarak benzer yaklaşımlarla izleyici geliştirme politikalarını hayata geçirmekte ve müzelerin geleceğini yeni izleyici çalışmalarıyla belirlemektedir. Bu politikalar çokkültürlü toplumlarda müzelerle düşen görevleri açık biçimde belirlemiştir. Amerikan Müzeler Birliği’ne bağlı “Müzelerin Geleceği Merkezi” tarafından 2008 yılında hazırlanan “*Müzeler ve Toplum 2034: Yaklaşımlar ve Potansiyel Gelecek*” başlıklı raporda müzelerin geçmişi korumanın ötesinde geleceği şekillendirmek işlevlerinin eskisinden çok daha önemli olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda müzeler şu çalışmalara öncelik tanınmalıdır:

- *Ulaşılabilirlik*: Rapora göre 2034’te müzelerin verimliliği ulaşılabilirlikleriyle doğru orantılı olacaktır. Ulaşılabilir müzelerde nesne etiketleri çok daha büyük boyalarda basılacaktır. Müzeler yürüteçlerle ya da tekerlekli sandalyelerle daha rahat gezilebileceklerdir. En küçük müzede bile evrensel ve ilgi çekici bir tasarım hayata geçirilecektir. Müzeler izleyicilerin öncelikle bilişsel becerilerini geliştirmeyi amaçlayacak, yaşlı nüfusun sosyalleşmesine odaklanacaklardır. Müzeler yakınlarındaki sivil toplum katılımını tüm işlevlerini yerine getirmek amacıyla daha etkin biçimde kullanacaklardır.
- *Etkileşim*: Rapora göre, daha çok sayıda müze toplum için kültürel etkileşim merkezi haline gelecektir (Başka şansları yok). Müzeler sivil diyalogun geliştirilmesi, toplumun ilgilerinin saptanması ve politika yapıcılıkta önemli kurumlar haline alacaklardır. Çocukların bugünü ve geleceği anlamasında ve pek çok sektörde ileride önemli görevler/roller almalarında önemli roller üstleneceklerdir.
- *Fırsat Eşitliği*: Müzeler düşük sosyoekonomik düzeydeki ailelere, annelere, kız çocuklarına fırsat eşitliği sağlamak için ve yaşam düzeylerini iyileştirmek adına çalışmalara hız vereceklerdir. Aile eğitimi konusunda okullardan rol çalacaklardır. Özellikle yüksek öğrenim görmüş anneler ve çocukları için düzenli okul programları hazırlamaya başlayacaklardır (Museum-school model).
- *Enerji Verimliliği ve Sürdürülebilirlik*: 2034’te müzelerin en önemli gündemleri pahalı enerjiyle mücadele, enerji tasarrufu, karbon salınımı ve tehditleri, iklim değişikliği ve hızla artan nüfus gibi konular olacaktır. Daha çok müze yeşil mimari ve yeşil tasarım öğelerine yönelecek ve enerji tüketimini en aza indirmek için uzmanlarla çalışacaktır. Birçok müze kendi merkezinden uzaktaki noktalarda uydu şubeler açacak ve merkez dışı topluluklara bu yolla ulaşmayı hedefleyecektir.
- *Eğitim*: Dezavantajlı bölge topluluklarına ve bu bölgelerdeki okullara eğitim alanında katkı sağlayabilecek çalışmalara daha çok yer vererek önemli bir katalizör görevi göreceklerdir.

- *Fırsat Oluşturma*: Müzeler farklı toplulukları daha iyi tanıyabilmek için daha çok çaba harcayacak ve özellikle işsiz kalmış kitleler için kendilerini yeniden geliştirebilecekleri ve küresel ekonomiye katkı sağlayabilecek programlar geliştireceklerdir. Gezici sergilerle uluslararası alanda fark yaratacak örnek müzeler öne çıkacaktır.
- *Çeşitlilik Sağlama*: Müzeler farklı ekonomik düzeylerden insanları bir araya getiren kurumlardır. Dolayısıyla müzeler insanların bilimsel, kültürel ve sanatsal kaynaklara ulaşımında ekonomik düzey kaygısı yaşamayacakları bir “açık alan” haline gelmelidir. Bu durum kültürel bağlamda sınıflar arası farkın açılmasını engelleyecektir.
- *Teknoloji Kullanımı*: Dijitalleşme sürecinde müzeler halkın dijital olmayan gerçek nesnelere olan ilgisini ve insanların geçmişe olan merakını artırabilir. Otantik olana ilginin artması ve gerçek olanlarla dijitalin anlamlı birlikteliğinin sağlanması için müzeler önemli bir rol oynarlar. Otomize ve dijitalize olmuş 2034’ün dünyasında bile insanlar etkileşim ve otantiklik arayacaklar. Bu görsel dönemde müzeler yine vaha gibi öne çıkacaklardır.
- *İşbirliği*: İşbirliğine dayalı deneyim müzeler için çok daha önemli hale gelecektir. Sivil diyalog için önemli bir kamusal alan haline gelecek olan müzeler farklı kesimlerden kişilerle bir araya gelecek. Bu süreçte teknolojiyi etkin ve doğru kullanması gereken müzeler, toplum için en güvenilir bilgi kaynakları olmaya devam edecekler.
- *Araştırma*: Müzeler 2034’te bilgiyi araştırma, depolama, sergileme ve eğitim amacıyla sunma süreçlerinde yenilikçi yaklaşımlar bulmak ve uygulamak durumundadırlar. (Museum and Society 2034: Trends and Potential Futures, 2008).

Kaynaklar

- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, K., E., Akgün, E., Ö., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (5. baskı). Ankara: Pegem Yayınevi.
- Castles, S. & Miller, J. M. (1993). *The age of migration: International population movements in the modern world*. USA: Guilford Press.
- Goodnow, K. (2009). *Five forms of migration exhibitions: issues and challenges, in migration in museums: narratives of diversity in Europe* (ed. Rainer Ohliger). Germany: Edition Network Migration in Europe.
- Erkuş, A. (2009). *Davranış bilimleri için bilimsel araştırma süreci*, 2. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Henrich, E. (2011). Suitcases and Stories: Objects of Migration in Museum Exhibitions. *International Journal of the Inclusive Museum*. 3 (4), 71-82.
- Kratz, S., & Merritt, E. (2011). Museums and the future of education. *On the Horizon*, 19(3), 188-195.
- Larsen, C., Walsh, C., Almond, N., & Myers, C. (2017). The “real value” of field trips in the early weeks of higher education: the student perspective. *Educational Studies*, 43(1), 110-121.
- Lucija, A.; Durksen, T. & Volman, L. M. (2017) Museums as avenues of learning for children: a decade of research. *Learning Environments Research*, 20 (1): 47-76.
- Museum and Society 2034: Trends and Potential Futures (2008). *Museum & Society 2034: Trends and Potential Futures Report from Center for the Future of Museums*. US: American Association of Museums.
- Marstine, J.; Bauer, A. & Haines, C. (2013). *New Directions in Museum Ethics*. UK: Routledge.
- McCall, V. & Gray, C. (2014) Museums and the ‘new museology’: theory, practice and organisational change. *Museum Management and Curatorship*, 29, [1]. 19-35.
- Momaya, M. (2018). Can Museums Really Help Refugees? <https://icom.museum/en/news/can-museums-really-help-refugees/> adresinden 09.11.2018 tarihinde erişilmiştir.
- Sandell, R. & Robert R., J. (2007). Museums and change, Sandell, R.; Janes, R. R., (Eds), *Museum Management and Marketing*. Birleşik Krallık: Routledge.
- Sandell, R. & Nightingale, E. (2012). *Museums, equality and social justice*. Routledge: London and New York.
- Szekeres, V. (2007). Representing diversity and challenging racism: the migration museum, In *Museums and their Communities* (Ed. Shelia Watson), pp: 234-243. UK: Routledge.
- Torch, C. (2010). *European museums and interculture. responding to challenges in a globalized world*. European Council Report. Sweden: Stockholm.
- Weber, S. (2016). Multaka: Museums as Meeting Point. Berlin: Museum für Islamische Kunst. file:///C:/Users/Asus/Desktop/Multaka-Concept-and-Content.pdf adresinden 14.07.2017 tarihinde erişilmiştir.
- Whitehead, C., Eckersley, S. & Mason, R. (2012). *Placing migration in european museums: theoretical, contextual and methodological foundations*. İtalya: MELA Books.
- World Migration Report (2017) (Eds. Marie McAuliffe and Martin Ruhs). *World migration report 2018*. Switzerland: International Organisation for Migration- The UN Migration Agency.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

